

دولت رانتیر و چالش‌های تحقق اهداف اقتصادی حکومت اسلامی

حسن کمالی دلفار دی^۱، وحید بهرامی^۲، ابوالقاسم شهریاری^۳

چکیده

آنچه که از آیات قرآن کریم، روایات و احادیث ائمه معصوم (ع) می‌توان استنباط کرد این است که حکومت اسلامی دارای اهداف مهم اقتصادی است که تحقق این اهداف زمینه را برای رسیدن به هدف نهایی آفرینش انسان که سعادت معرفی شده مهیا می‌کند. به نظر می‌رسد تحقق این اهداف در چارچوب دولتی با ساختار رانتیر با مشکلاتی مواجه باشد. در این مقاله ضمن تبیین وضعیت سیاسی اجتماعی و اقتصادی دولت‌های رانتیر و معرفی اهداف اقتصادی حکومت اسلامی به بررسی میزان تحقق این اهداف و چالش‌های آن در بستر چنین دولت‌هایی می‌پردازیم. و سوال اصلی خود را در این پژوهش بر این مبنا قرار دادیم آیا دولت رانتیر می‌تواند اهداف یک حکومت اسلامی را برآورده کند؟ و چه چالش‌هایی و موانعی می‌تواند برای حکومت اسلامی ایجاد کند؟ و روش ما برای بررسی این پژوهش براساس روش مطالعه اسنادی و مقایسه تطبیقی میان دولت رانتیر و دولت اسلامی است.

واژگان کلیدی: دولت رانتیر، اقتصاد، حکومت اسلامی، چالش‌ها، مقایسه تطبیقی

مقدمه:

هرگونه درآمدی که حاصل کار و تلاش تولیدی نباشد، تحت عنوان رانت نام گذاری می‌شود. در اقتصاد سیاسی منظور از رانت درآمدهایی است که برای یک دولت از منابع خارجی به دست می‌آید، به گونه‌ای که این درآمدها ارتباطی با فعالیت‌های تولیدی

^۱ دانشجوی کارشناسی ارشد توسعه اقتصادی و برنامه ریزی دانشگاه فردوسی مشهد

Hasankamali13@gmail.com

^۲ دانشجوی کارشناسی ارشد علوم سیاسی دانشگاه فردوسی مشهد

Vahid.bahrami@stu-mail.um.ac.ir

^۳ دانشجوی کارشناسی ارشد علوم سیاسی دانشگاه فردوسی

Ab.shahriari@stu.um.ac.ir

اقتصاد داخلی ندارند. هر دولتی که قسمت عمده درآمد خود را از منابع خارجی و به شکل رانت دریافت کند رانتیر نامیده می‌شود. دولت رانتیر اثرات مختلفی بر ساخت یک کشور به جای می‌گذارد. به لحاظ سیاسی، رانت، جدایی دولت از مردم و سلطه‌ی آن بر جامعه را در پی دارد، چون دولت به لحاظ درآمدی به مردم وابسته نیست. از حیث اقتصادی می‌تواند موجب ابتلای کشور به بیماری هلندی شود که این عارضه کاهش تولید و افزایش بیکاری، کاهش رشد اقتصادی و افزایش سطح عمومی قیمت‌ها را به دنبال خواهد داشت. از طرفی با گسترش روحیه‌ی رانتیری در اقتصاد و جامعه، انگیزه کار تضعیف شده و در نتیجه سبب گسترش فساد، کاهش سطح تولید و کاهش رشد اقتصادی می‌شود. از آنجایی که کشور ما و برخی کشورهای اسلامی را می‌توان به علت برخورداری از منابع طبیعی و معادن و سهم بالایی که درآمدهای ناشی از این مواهب الهی در اقتصاد این کشورها دارند را می‌توان در زمره کشورهای با ساختار اقتصادی رانتیر تعریف کرد لذا ضروری است که به بررسی میزان تحقق اهداف حکومت اسلامی در چارچوب چنین دولت‌هایی پرداخته شود. بنابراین سوال اصلی ما این است که با توجه به اسلامی بودن کشور ما چقدر دولت رانتیر می‌تواند اهداف یک حکومت اسلامی را برآورده کرده؟ و همچنین چه چالش‌هایی و موانعی می‌تواند برای حکومت اسلامی ایجاد کند؟ و روش ما برای بررسی این پژوهش براساس روش مطالعه اسنادی و مقایسه تطبیقی میان دولت رانتیر و دولت اسلامی است.

دولت رانتیر و ویژگی‌های آن:

هر دولتی که قسمت عمده‌ی درآمد خود را از منابع خارجی و به شکل رانت دریافت کند، دولت رانتیر نامیده می‌شود. اما دقیق‌ترین و کامل‌ترین تعریف دولت رانتیر در کتابی تحت عنوان دولت رانتیر که نوشته‌ی حازم ببلایو است، مطرح شده است. بر اساس این تعریف دولت رانتیر دولتی است که مقادیر قابل توجهی از رانت‌های خارجی را به شکل منظم دریافت می‌دارد. در این کتاب آستانه‌ی ۴۲ درصدی برای درآمدهای دولت رانتیر در نظر گرفته شده است (هرسنی و خودکار، ۱۳۸۹: ۵۲). بدین معنا که هر دولتی که ۴۲ درصد یا بیشتر از کل درآمدش از رانت خارجی باشد، دولت رانتیر قلمداد می‌شود. (حاجی یوسفی، ۱۳۷۷: ۹۲) ببلایو علاوه بر این ویژگی، شرایط زیر را برای دولت رانتیر بر می‌شمارد:

رانت باید از خارج کشور تأمین شود. به عبارتی دیگر، رانت هیچ گونه ارتباطی با فرایندهای تولید در اقتصاد داخلی کشور ندارد. در یک دولت رانتیر، تنها درصد بسیار کمی از نیروی کار درگیر تولید رانت هستند و بنابراین اکثر افراد جامعه دریافت کننده و توزیع کننده ی رانت می‌باشند. دولت رانتیر، دریافت کننده ی اصلی رانت خارجی است و در هزینه کردن آن نقش اساسی ایفا می‌کند. (نصیری، ۱۳۸۰: ۱۸۳)

با توجه به ویژگی‌های فوق، اکثر کشورهای تولیدکننده و صادرکننده ی نفت را می‌توان دولت‌های رانتیر نامید، چون رانت خارجی در این کشورها مستقیماً به خزانه ی دولت سرازیر می‌شود و سهم آن در درآمدهای دولت بیش از ۴۲ درصد می‌باشد.

پیامدهای رانت و وجود دولت رانتیر:

وجود رانت از جنبه های مختلفی بر بافت یک کشور تاثیر می گذارد، اما به واقع می توان نشان داد که تاثیر بر سایر حوزه ها از حوزه اقتصاد سرچشمه می گیرد. در این جا برای مشخص کردن پیامدهای دولت رانتیر به دو حوزه سیاسی و اقتصادی توجه بیشتری خواهیم داشت.

پیامدهای اقتصادی دولت رانتیر

۱- ابتلا به بیماری هلندی^۴:

بیماری هلندی در واقع یک مفهوم اقتصادی است برای توضیح رابطه بین بهره برداری از منابع طبیعی و کاهش تولید. به این صورت که افزایش در منافع به دست آمده از منابع طبیعی (مانند نفت و گاز) به دلیل اینکه نرخ تبادل ارز^۵ را افزایش می دهد، تولید را در اقتصاد یک کشور کاهش می دهد. این نامگذاری به این دلیل انجام شده است که اولین بار در کشور هلند رخ داد. در واقع این عارضه زمانی رخ می دهد که درآمد یک کشور بر اثر عوامل فصلی به صورت ناگهانی افزایش می یابد و متولیان اقتصاد کلان (دولت) هم با تصور دائمی بودن این درآمد آن را به جامعه تزریق می کنند. اما با افزایش درآمد، تقاضا هم

^۴ - Dutch disease

^۵ - exchange rate

افزایش می یابد. اگر این افزایش تقاضا به صورت ناگهانی انجام شود، عرضه جوابگوی تقاضا نخواهد بود و تعادل عرضه و تقاضا بر هم می خورد، در نتیجه قیمت ها افزایش می یابد. در یک روند طبیعی قیمت ها تا سقفی بالا می روند و با یک تاخیر زمانی تولید افزایش پیدا می کند و در نهایت پس از مدتی عرضه و تقاضا به تعادل قبل بر می گردند. اما بیماری هلندی از زمانی آشکار می شود که دولت به عنوان متولی اقتصاد کلان وارد کارزار می شود و سعی می کند به طور مصنوعی و از طریق غیر از افزایش تولید، قیمت ها را پایین نگه دارد. دولت متوسل به واردات کالاهای مصرفی ارزان می شود تا قیمت ها را مهار کند در حالی که صنایع داخلی مجبورند با عوامل تولید گران، کالای گران را تولید و به قیمت ارزان بفروشند. از طرفی این سیاست نمی تواند جلوی تورم را بگیرد. بلکه آن را به بخش های دیگر اقتصادی منتقل می کند. به عنوان مثال می توان با واردات کالاهای مصرفی و قابل انتقال قیمت این کالاها را پایین نگه داشت ولی برخی کالاها مانند زمین و مسکن که قابل وارد کردن نیستند و افزایش قیمت این کالاها را نمی توان با واردات مهار کرد. در نتیجه قیمت این قبیل کالاها به رشد خود ادامه می دهند. از طرف دیگر سرمایه گذاری جدید در آن بخش های صنعتی که با واردات قیمت شان مهار شده است، انجام نمی شود و سرمایه ها به سمت کالاهایی نظیر زمین و مسکن هدایت می شود. (مالکی، ۱۳۸۳: ۲) در نتیجه این امر تقاضای کاذبی برای این قبیل کالاها ایجاد می کند و قیمت آن ها با سرعت بیشتر و به صورت غیر طبیعی رشد می کند. عوارض این مشکل به همینجا ختم نمی شود. به محض اینکه فصل افزایش درآمد خاتمه پیدا کند و دولت منابع درآمدی نداشته باشد که با آن واردات ارزان را انجام دهد افزایش قیمت در بخش هایی که تا آن زمان به صورت مصنوعی قیمت پایینی داشتند با نرخ فزاینده ای افزایش خواهد یافت. از آنجا که صنایع داخلی هم در اثر همان سیاست های گذشته تا مرز ورشکستگی و نابودی پیش رفته اند دیگر قادر به پاسخگویی به تقاضاهای جدید نمی باشند که این موضوع اقتصاد را با چالشهای زیادی مواجه می سازد که همان طور که ذکر شد کاهش تولید و افزایش بیکاری و افزایش سطح عمومی قیمت ها را در پی خواهد داشت که تداوم این وضعیت رشد اقتصادی را تحت تاثیر قرار می دهد.

۲- رشد روحیه رانتیری در اقتصاد و جامعه:

رانتیریسیم موجب ایجاد نوعی روحیه رانت جویی در کشور می شود و گزاره «کار و کوشش علت ثروتمند شدن است» را خدشه دار می کند و مردم به دنبال یافتن راهی در جهت دستیابی به ثروت، بدون کار و کوشش می باشند و چون رابطه ی درآمد و کار سست می شود، توزیع درآمد بصورت عمل بخت آزمایی در می آید. آنان که به هر دلیل بخت نزدیک شدن به دستگاه حکومت را دارند به گونه ای مورد حمایت واقع می شوند و امکان کسب ثروت و درآمد بیشتر را دارند و این امکان هیچ نسبتی به میزان کار و تلاش مولد، خلاقیت و ... نداشته است و بلکه به امور خارج از حوزه اقتصاد بر می گردد. در واقع پیدایش روحیه رانت جویی زمینه گسترش فساد اقتصادی را فراهم می کند که این موضوع می تواند بر سطح تولید و رشد اقتصادی اثر سوئی داشته باشد. نتیجه پژوهشی که توسط لیتی و ویدمن (۱۹۹۹) و ترویک (۲۰۰۲) انجام شد نیز موید همین موضوع است. آنها نتیجه گرفتند که افزایش درآمد منابع طبیعی تعداد زیادی از کارآفرینان را به رانت جویی مشغول کرده و از تعداد کارآفرینانی که بنگاههای با بهره وری بالا را هدایت می کنند می کاهد، اما نکته مهم این جاست که این کاهش درآمد بزرگتر از افزایش درآمد منابع طبیعی است. (عیوضی، ۱۳۸۷: ۵۵)

پیامدهای سیاسی دولت رانتیر

• افزایش استقلال دولت از جامعه:

ماهیت دولت رانتیر به گونه ای است که در آن، "جامعه" وزنه قابل اعتنایی به شمار نمی رود؛ چرا که منبع قدرت (نفت یا هر ماده خام دیگر) در اعماق زمین قرار دارد و دولت به صورت انحصاری عهده دار بهره برداری از این موهبت طبیعی می شود. تکنولوژی بهره برداری و استخراج این موهبت را قدرتها و شرکتهای خارجی تأمین می کنند و سرانجام بازار فروش نفت هم در خارج از مرز قرار دارد و عایدات به صورت مستقیم به خزانه دولت واریز می شود. چنان که ملاحظه می شود در کل این فرآیند، هیچ نیاز و احتیاج خاصی به نیروی کار داخلی و دیدگاههای جامعه وجود ندارد و دولت می تواند از فراز جامعه نسبت به تولید و صدور نفت اقدام نماید. چنین استقلال فنی - اقتصادی به دولت استقلال اجتماعی می بخشد؛ چرا که این درآمدها نه ناشی از مالیاتهای اخذ شده از مردم است و نه مانند کشورهای سوسیالیستی حاصل درآمد بنگاههای اقتصادی عمومی. طبیعی است دولتی هم

سومین کنفرانس آکادمی اسلامی ایرانی پیشرفت

واکاوی مفاسیم و نظریه‌های رایج توسعه و تجارب ایران و جهان: به سوی نظریه اسلامی ایرانی پیشرفت

ارده‌بشت و خرداوا ۱۳۹۳

که از لحاظ مالی به جامعه وابسته نباشد نسبت به تحولات و مسایل اجتماع با دیدگاه پاسخ‌گویانه نمی‌نگرد و حاضر است کوچکترین ناامنی‌ای را که با معیار "خودش" سنجیده می‌شود، با ماشین دولتی سرکوب نماید (عسکری، ۱۳۸۹: ۱۸۳). چنین معادله‌ای موجب می‌شود بین جامعه و دولت نوعی گسست اجتماعی پدید آید و مردم از نظارت در اعمال دولتی پرهیز نمایند (Giacomo, 1986: 87). بدین ترتیب دو مؤلفه مهم توسعه اجتماعی یعنی نظارت اجتماعی مردم در کارهای دولتی و عدالت عمومی دولت در امور اجتماعی، بی‌معنی می‌شوند و این سرآغاز سلطه معنایی منفی از "امنیت" بر جامعه می‌باشد که حقوق شهروندی در آن نقش مؤثری ندارد. (نصیری، ۱۳۷۹).

پیشینه تحقیق

عسکری (۱۳۸۹) با بررسی نظریه توماس فریدمن بدین نتیجه رسیده است که میان افزایش درآمد و قیمت نفت در کشورهای صادرکننده نفت و سرعت ایجاد دموکراسی رابطه معکوس وجود دارد. افزایش درآمدهای نفتی بنا بر تجربه تاریخی موجب رشد اقتصادی و رفاه عمومی در این کشورها نشده است.

لئونارد واتچکن (۲۰۰۴) رابطه میان درآمدهای نفتی و دموکراسی را رابطه‌ای بسیار مستحکم و معکوس گزارش نموده است. درآمدهای نفتی در کشورهایی که بخشی قابل توجهی از تولید ناخالص ملی آنها را تشکیل می‌دهد، تاثیر منفی قابل توجهی بر شکل‌گیری نهادهای مدنی در این کشورها برجای می‌گذارد.

ناتان جانسن (۲۰۰۴) با مطالعه کشورهای آفریقایی به این نتیجه رسیده است که چنانچه دولت‌ها و قوای مجریه کشورهای وابسته به درآمدهای طبیعی اجازه دخل و تصرف و توزیع منابع رانتهی را در اختیار داشته باشند تاثیر به‌سزایی در نوع رژیم سیاسی کشور متبوع خود خواهند گذارد.

توماس فریدمن (۲۰۰۶) با بررسی خود در میان کشورهای صادرکننده نفت بدین نتیجه رسیده است که میان میزان آزادی‌های سیاسی در کشورهایی که صادرکننده نفت هستند با درآمدهای نفتی آن کشورها رابطه معناداری وجود دارد. وی بر این باور است که بالا رفتن درآمدهای نفتی در کشورها میزان آزادی‌های سیاسی را به شدت کاهش می‌دهد

و در حقیقت میان درآمدهای نفتی و آزادی‌های سیاسی در این کشورها رابطه معکوس وجود دارد.

اهداف اقتصادی حکومت اسلامی و دولت رانتیر

در این بخش به معرفی اهداف اقتصادی حکومت اسلامی می‌پردازیم و سعی می‌کنیم با دلایل عقلی و نقلی ضرورت این اهداف را مورد بحث قرار دهیم و سپس میزان تحقق این اهداف را در چارچوب دولت رانتیر بررسی کنیم. باید توجه داشت که برخلاف آنچه که مکاتب مادی معرفی می‌کنند و اقتصاد را هدف می‌دانند، در اسلام اقتصاد وسیله است و از وسیله هم انتظاری جز کارایی بهتر در راه وصول به هدف نمی‌توان داشت (قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران). همانطور که در مقدمه قانون اساسی کشور ما نیز ذکر شده برنامه اقتصاد اسلامی فراهم کردن زمینه مناسب برای بروز خلاقیت‌های متفاوت انسانی است، بدین جهت تامین امکانات متناسب برای همه افراد و رفع نیازهای ضروری جهت استمرار حرکت تکاملی او بر عهده حکومت است.

اهداف اقتصادی حکومت اسلامی به سه مرتبه عالی (رفاه عمومی)، میانی (عدالت، رشد و امنیت اقتصادی) و مقدماتی (از قبیل اشتغال کامل و تثبیت سطح عمومی قیمت‌ها) تقسیم می‌شود (یوسفی، ۸۸). نکته‌ای که باید در این جا مورد توجه قرار گیرد این است که این سه دسته هدف در طول هم قرار دارند و برای دست‌یابی به اهداف بالاتر بایر ناگزیر از راه وصول به اهداف مرتبه پایین آغاز کرد.

هدف عالی: رفاه عمومی

هدف عالی اقتصادی حکومت اسلامی در سطح کلان، رفاه عمومی است (یوسفی، ۸۸). البته، رفاه عمومی نسبت به سعادتی که آفرینش انسان به خاطر آن است، به عنوان هدف مقدمی است. برای اثبات این‌که رفاه عمومی هدف عالی اقتصادی حکومت اسلامی است، از دو دلیل عقلی و نقلی استفاده می‌کنیم:

برهان عقلی

برای این‌که انسان به هدف از آفرینش خود - کمال - برسد، باید هر دو بعد مادی و روحی او به کمال برسد. البته کمال بُعد مادی انسان باید در خدمت کمال بعد روحی او قرار

سومین کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت

واکاوی مفاهیم و نظریه‌های رایج توسعه و تجارب ایران و جهان: به سوی نظریه اسلامی ایرانی پیشرفت

ارده بهشت و خرد و ۱۳۹۳

گیرد تا کمال و سعادت نهایی انسان حاصل شود (یوسفی، ۸۸). بی‌تردید، انسانی که دارای عقل و بدن سالم باشد توان حرکتش به سوی کمال و سعادت، بیش از انسانی است که از این دو نعمت بزرگ الهی بهره‌چندانی ندارد. به همین خاطر، امام باقر(ع) در دعایی رفاه و توانایی را از خدا می‌خواهد تا بتواند خدا را عبادت کند و به سعادت برسد:

أَسْأَلُكَ اللَّهُمَّ الرَّفَاهِيَّةَ فِي مَعِيشَتِي مَا أَبْقَيْتَنِي مَعِيشَةً أَقْوَى بِهَا عَلَى طَاعَتِكَ وَ أُبْلَغُ بِهَا رِضْوَانَكَ.^۶

خدایا! تا زمانی که مرا زنده نگه می‌داری، رفاه و آسایش را در زندگی‌ام از تو می‌خواهم تا بدان وسیله توان بر اطاعت تو یابم و به وسیله اطاعت تو به بهشت تو نایل آیم. بنابراین، در صورتی انسان می‌تواند عقل و بدن سالم داشته باشد که از رفاه مناسب بهره‌مند باشد.

برهان نقلی

در مورد دلایل نقل شده برای رفاه عمومی می‌توانیم به احادیث و روایاتی از پیامبر اکرم(ص) و حضرت علی(ع) اشاره کنیم. (یوسفی، ۱۳۸۷) پیامبر(ص) در روایتی رفاه و آسایش را وظیفه مهم حکومت شمرده است:

« هر حاکمی که مسؤول امور مسلمانان باشد، اما بی‌شائبه در جهت رفاه و به ورزی آنان نکوشد، با آنان وارد بهشت نخواهد شد.»

امیرمؤمنان(ع) در نامه خود به مالک اشتر رفاه و گشایش عمومی را وظیفه حاکم می‌شمارد:

وَ فِي اللَّهِ لِكُلِّ سَعَةٍ وَ لِكُلِّ عَلَى الْوَالِي حَقٌّ بِقَدْرِ مَا يُصْلِحُهُ.^۷

نزد خدای متعال برای تمام مردم گشایش و رفاه قرار داده شده است و تمام مردم بر حاکم حق دارند؛ چندان که امور آنان را سامان دهد.

در واقع بررسی سیره حکومتداری حضرت علی(ع) هم موید همین مطلب است. ایشان هیچ انسان تحت حکومت خودشان را در بهره‌مندی از امکانات مادی و رسیدن به سطح

^۶ - تهذیب الاحکام، شیخ طوسی، ج ۳، کتاب الصلوة، ص ۸۴، ح (۲۳۴) ۶.

^۷ - نهج البلاغه، نامه ۵۳، ص ۳۳۵.

زندگی به حد رفاه و آسایش مستثناء نمی‌کردند و این امر را وظیفه حکومت می‌دانستند. در نظر ایشان این موضوع مختص مسلمانان نیست، بلکه دولت اسلامی باید رفاه غیرمسلمانان را نیز از اهداف اقتصادی خود بداند.

اهداف میانی:

آنچه از منابع اسلامی بصورت اهداف میانی اقتصادی قابل استنباط است، عبارتند از: عدالت، رشد و امنیت اقتصادی (یوسفی، ۱۳۸۸). روایتی هم از امام صادق (ع) نقل شده است که به همین موضوع اشاره دارد:

ثَلَاثَةُ أَشْيَاءَ يَحْتَاجُ النَّاسُ طَرَأً إِلَيْهَا الْأَمْنُ وَالْعَدْلُ وَالْخِصْبُ.^۸

همه مردم به سه چیز نیازمند هستند: امنیت، عدالت و رشد و آبادانی. از آن جایی که تحقق سه موضوع در عرصه اقتصادی موجب رفاه می‌شود، از آن‌ها به عنوان اهداف اقتصادی میانی یاد می‌شود. در واقع اینها مقدمه رفاه بعنوان هدف عالی اقتصادی هستند و عمده تمرکز این پژوهش نیز بررسی رسیدن به این اهداف در حضور دولت رانتیر است.

۱- عدالت اقتصادی

عدالت اقتصادی از مسائل حیاتی جامعه بشری است و در سطح مباحث نظری از گذشته دور مورد توجه بوده است. از نظریات افلاطون و ارسطو تا دست‌نمائی آدام اسمیت و عدم دخالت دولت و نظریه‌های اقتصاد رفاه در اقتصاد آزاد تا الغای مالکیت خصوصی ابزار تولید (سرمایه) در اندیشه سوسیالیسم، همگی نشان‌دهنده ی دغدغه متفکران درباره عدالت اقتصادی است (آقانظری، ۱۳۸۳). دین اسلام هم توجه ویژه‌ای به مقوله عدالت داشته است. ضرورت بحث عدالت اقتصادی در اسلام را می‌توان در حدیثی از امام محمد باقر (ع) یافت:

إِنَّ النَّاسَ يَسْتَعْنُونَ إِذَا عَدَلَ بَيْنَهُمْ وَ تَنَزَلَ السَّمَاءُ رِزْقَهَا وَ تَخْرُجُ الْأَرْضُ بِرِكَتِهَا بِإِذْنِ اللَّهِ تَعَالَى.^۹

^۸- میزان الحکمه، محمد محمدی ری شهری، ۴ جلدی، ج ۴، ش ۲۰۸۵۵.

^۹- الکافی، کلینی، کتاب الزکاة، باب صدقه اهل الجزیه، ص ۵۸۶، ح ۶.

اگر بین مردم به عدالت رفتار شود، آن‌ها بی‌نیاز می‌شوند، و آسمان روزی خود را نازل می‌کند و زمین برکت خود را به اذن خدای متعال بیرون می‌ریزد.

در روایت بالا نکاتی نهفته است:

اولاً اینکه عدالت چیزی نیست که خود به خود وجود داشته باشد یا به وجود بیاید؛ بلکه باید بین مردم به عدالت رفتار شود و این امر هنگامی ممکن است که حکومت به چنین امری اقدام کند. به عبارت دیگر، عدالت باید هدف حکومت اسلامی باشد.

ثانیاً عدالت در این روایت اعم است؛ اما قدر متیقن روایت که درباره نزل برکت از آسمان و خروج برکت از زمین است، شامل عدالت اقتصادی می‌شود.

ثالثاً عدالت در این روایت، مقدمه و زمینه‌ساز رفاه است؛ چون عبارت روایت به صورت شرط و جزا یا به عبارت دیگر به طور «اگر و آن‌گاه» آمده است. اگر بین مردم به عدالت رفتار شود، آن‌گاه برکت و رفاه فراوان خواهد شد.

مفهوم واژه عدالت در گفتار وسیره معصومین (ع) با واژه حق‌گره خورده است، مثلاً هر جا حقی از کسی ضایع شده حضرت علی (ع) در دفاع از آن بر می‌خیزد و با صراحت از واژه عدالت استفاده می‌کند. در گفتار حضرت (ع) عدالت در معانی وضع‌بایسته، رعایت شایستگی‌ها، رعایت حقوق، رفع تبعیض، و بهره‌مندی به گونه مساوی به کار برده شده است؛ در جایی دیگر ایشان تجلی عدالت را در رعایت حقوق میان مردم و حاکم می‌دانند و عدم رعایت این حقوق را از نشانه‌های ظلم می‌دانند:

« هنگامی که مردم حق حاکم را ادا کنند و نیز حاکم حق مردم را به جای آرد، حق میان آنان بزرگ مقدار شود، و راه‌های دین‌پدیدار و نشانه‌های عدالت آشکار و سنت چنان‌که شایسته است اجرا می‌شود ... و اگر مردم بر حاکم چیره شوند یا حاکم بر مردم ستم کند، اختلاف کلمه پدیدار می‌گردد و نشانه‌های ستم آشکار می‌شود. »^{۱۰}

از مجموع نکات گفته شده می‌توان دریافت که مفهوم عدالت از دیدگاه حضرت علی (ع) رعایت حقوق است. رفتار و روابط عادلانه، رفتار و روابطی است که براساس حق باشد، بنابراین عدالت اقتصادی که یکی از شمول عدالت است یعنی مراعات حقوق اقتصادی در

^{۱۰} - نهج البلاغه، خطبه ۲۱۶، ص ۲۴۸ و ۲۴۹.

حوزه رفتارها و روابط اقتصادی. این امر به صورت هدف، هنگامی بطور کامل محقق می شود که هر یک از افراد جامعه به حق خود از ثروت و درآمدهای جامعه دست یابند.

عدالت در بستر دولت رانتیر:

به واسطه ی استقلال مالی دولت از جامعه، دو پایه مهم توسعه اجتماعی یعنی «نظارت عمومی» و «عدالت» قربانی می شوند. به این ترتیب که دولت با برخورداری از درآمدهای نفتی که بطور مستقیم به خزانه دولت واریز می شود نسبت به مقوله عدالت بی توجه می شود و در مقابل جامعه چون حقی بر حکومت ندارد، در قبال آن احساس تکلیف نمی کند و نظارت اجتماعی به حاشیه می رود. واضح است که فرآیند بالا مانعی بر سر راه رعایت حقوق میان حکومت و مردم است که همانطور که ذکر شد این موضوع از مصادیق بی عدالتی و ظلم محسوب می شود.

از سویی دیگر دولت های رانتیر از منابع درآمدی خود در جهت ایجاد ثبات سیاسی در جامعه و جلب نظر برخی از گروهها استفاده می کنند. هدف از ثبات سیاسی جامعه، تداوم و حفظ حکومت است، در همین راستا دولت رانتیر با اعمال رویکرد انتصابات براساس ارتباطات خانوادگی، فامیلی و دوستی ها سعی در جلب نظر گروهی برای تداوم حاکمیت خود دارد، در نتیجه این امر موجب ایجاد گروهی برگزیده و ممتاز در جامعه می شود که در نهایت تضعیف «فرصت های برابر» را به دنبال دارد. بنا به فرموده حضرت علی (ع) تبعیض از نشانه های ظلم است و با عدالت مغایرت دارد و بالطبع عدالت اقتصادی هم که از شمول عدالت است نادیده گرفته می شود.

پیامد دیگر دولت رانتیر که در ضدیت با مقوله عدالت است اثری است که بر «انگیزه کار کردن» می گذارد. تضعیف روحیه کار و گسترش روحیه رانت جویی و دلالی سبب از بین رفتن عدالت می شود، چرا که در اسلام یکی از منشاها ی ایجاد حق، کار کردن است.

۲- رشد اقتصادی^{۱۱}

^{۱۱} - رشد اقتصادی دلالت بر افزایش تولید یا درآمد سرانه ملی دارد. رشد اقتصادی به تعبیر ساده عبارت است از: افزایش تولید یک کشور در یک سال خاص در مقایسه با مقدار آن در سال پایه

به یقین می‌توان اظهار داشت که هیچ نظام اقتصادی در طول تاریخ سامان نیافته است مگر اینکه رشد اقتصادی و آبادانی تمام بخش‌های اقتصادی آن از اهدافش باشد. اساساً پذیرفتن رفاه عمومی بعنوان هدف عالی اقتصادی حکومت اسلامی معنایی جز این ندارد که هدفی مانند رشد اقتصادی، هدف مقدماتی برای رفاه عمومی است. چرا که بدون رشد اقتصادی مطلوب رسیدن به رفاه عمومی تقریباً غیرممکن است. پیرامون ادله نقلی هم می‌توان به حدیثی از امام علی (ع) اشاره کرد، حضرت می‌فرماید:

فضيلة السلطانِ عمارةُ البلدان.^{۱۲}

نشانه برتری و امتیاز حاکم، آبادانی شهرها است.

حضرت علی (ع) در این گفتار نشانه برتری حاکم را آبادانی زمین (ارض) اعلام نکرده؛ بلکه تعبیر «بلدان»، یعنی شهرها را آورده است. مقصود از آبادانی شهرها، آباد کردن شهرها به حسب امکانات اقتصادی موجود در آنها است. به شهری آباد گفته می‌شود که از امکانات اقتصادی آن برای رفاه مردم آن استفاده شود. هنگامی که آبادانی شهرها به معنای بهره‌برداری بهینه از امکانات کشاورزی، صنعتی، تجاری، دامپروری و ... برای حاکم و حکومت، از دیدگاه علی (ع) امتیاز و امری مطلوب شمرده شود، حکومت وظیفه دارد خود را به چنین ویژگی مزین کند و این امر ممکن نیست، مگر آن که حکومت، آبادانی و رشد اقتصادی را به صورت هدف در دستور کار خود قرار دهد.

رشد اقتصادی در بستر دولت رانتیر

همانطور که در در بخش پیامدهای ساختار رانتیر ذکر شد یکی از پیامدهای وجود رانت منابع، بیماری هلندی بود که این عارضه کاهش سطح تولید را در پی داشت. کاهش تولید و تداوم آن هم به کاهش رشد اقتصادی می‌انجامید. از طرف دیگر براساس همان پژوهشی که لیتی و ویدمن انجام داده بودند (عیوضی، ۱۳۸۷) افزایش درآمد ناشی از منابع طبیعی در یک ساختار رانتیر موجب گسترش روحیه رانتجویی می‌شود. رشد روحیه رانتیری موجب می‌شود تعداد زیادی از کارآفرینان به

^{۱۲} - غرر الحکم و درر الکلم، آمدی، ج ۴، ص ۴۲۲، ش ۶۵۶۲.

رانت جویی مشغول شوند و از تعداد کارآفرینانی که بنگاه‌های با بهره‌وری بالا را هدایت می‌کنند کاسته می‌شود، اما نکته مهم این جاست که این کاهش درآمد بزرگتر از افزایش درآمد منابع طبیعی است. این موضوع سبب کاهش درآمد یک کشور و در نتیجه کاهش رشد اقتصادی می‌شود.

مجموع مکانسیم‌های ذکر شده سبب می‌شود رشد اقتصادی که به عنوان یکی از اهداف میانی حکومت اسلامی در بخش اقتصاد معرفی شد با چالش مواجه شود، به عبارت دیگر فرایند رشد اقتصادی در شرایط حضور یک دولت رانتیر با ناکامی‌هایی همراه خواهد بود. رشد پایین اقتصادی ایران نیز در سال‌های اخیر، به رغم افزایش درآمدهای نفتی می‌تواند گواه این مدعا باشد.

۳- امنیت اقتصادی:

به دست آوردن مفهومی روشن از واژه امنیت که جامع و مانع باشد تا حدی مشکل است. خود واژه امنیت عبارت است از مولفه‌ای که انسان تحت تاثیر آن زندگی خود را سامان می‌دهد و در واقع ناظر به وضعیت مطلوبی است که مردم یک جامعه در آسایش و بدون ارباب به حیات اجتماعی خود ادامه می‌دهند. وجود امنیت یکی از ضروریات اساسی پیشرفت و توسعه است و گستره‌ی وسیعی را از حوزه جانی، روانی، اقتصادی، سیاسی، قضایی و ... را در بر می‌گیرد و همه این حوزه‌ها ذیل مفهوم وسیعتری به نام امنیت ملی تعریف می‌شوند. اما امنیت اقتصادی عبارت است از آزادی از هر نوع ترس، شک و ابهام در بلا اجرا ماندن تعهدات و مطالبات و در عین حال حصول اطمینان از برخورداری از ثمره فعالیت‌هایی که در زمینه تولید ثروت و توزیع و مصرف آن صورت می‌گیرد. (برومند و همکاران، ۱۳۸۷: ۲۵)

فقدان امنیت برای فعالیت اقتصادی، از مفهوم ریسک و عدم اطمینان مجزا است. در شرایط ریسک، فعالان اقتصادی با دو احتمال در حرکت اقتصادی خود روبرو هستند؛ که یکی سود بیشتر و دیگری سود کمتر خواهد داشت. در فضای عدم اطمینان، فعال اقتصادی با بیش از دو گزینه روبروست؛ که هیچ‌کدام از گزینه‌های احتمال موفقیت و شکست در آنها مشخص نیست؛ اما در شرایط ناامنی اوضاع پیچیده‌تر از دو حالت قبلی است. چراکه در این حالت، دولت‌ها در ایجاد کالای عمومی امنیت ناتوان هستند و چشم‌انداز هر فعالیت

اقتصادی، تقریباً هیچ سودی را احتمال نمی‌دهد. در این وضعیت، فعالان اقتصادی به مفهوم‌هایی از قبیل خروج سرمایه از کشور و فرار مغزها می‌اندیشند و هر فعال اقتصادی سعی خواهد کرد که سرمایه و کار خود را به مکان‌های امنی منتقل نماید و با تبدیل دارایی‌های خود به پول نقد و دارایی خارجی، هرگونه اثرات ناامنی را به حداقل برساند. در بیان ادله نقلی پیرامون امنیت می‌توان به سخنانی از حضرت علی (ع) اشاره کرد.

حضرت علی (ع) می‌فرماید:

لا نعمة أهنأ من الأمن.^{۱۳}

هیچ نعمتی گوارتر از امنیت نیست.

در گفتار حضرت (ع) امنیت، به امنیت نظامی اختصاصی ندارد؛ بلکه به لحاظ عموم، شامل انواع امنیت‌ها از جمله اقتصادی می‌شود. امام علی (ع) در گفتار دیگری امنیت را از زاویه دیگری بیان می‌فرماید:

شر البلاد بلد لا امن فيه و لا خصب.^{۱۴}

بدترین سرزمین‌ها، سرزمینی است که در آن امنیت و ارزانی [یا رشد و شکوفایی] نباشد.

از مجموع توضیحات و احادیث ذکر شده کاملاً روشن است که ایجاد امنیت و امنیت اقتصادی باید یکی از اهداف حکومت اسلامی باشد و حکومت در راستای ایجاد و تثبیت آن از هیچ کوششی دریغ نکند. اما سوالی که در اینجا وجود دارد این است که مقوله امنیت اقتصادی در یک ساختار اقتصادی رانتیر چگونه است؟

امنیت در بستر دولت رانتیر:

در مورد میزان تحقق امنیت در شرایط حضور یک دولت رانتیر باید گفت اگر چه در این نوع دولت‌ها امنیت سخت‌افزاری و نظامی ظاهری قدرتمند دارد ولی ضریب امنیت می‌تواند از ناحیه کاهش یابد و آسیب پذیر باشد:

^{۱۳} - میزان الحمکة، محمد محمدی ری شهری، ج ۶، ص ۴۳۵، ش ۱۰۹۱۱.

^{۱۴} - غرر الحکم و درر الکلم، آمدی، ج ۴، ص ۱۶۵، ش ۵۶۸۴.

• امنیت فردی:

در قبل دیدیم که از پیامدهای دولت رانتیر کاهش سطح تولید و افزایش بیکاری است. آمارها نشان می‌دهد بیکاری با فراهم کردن زمینه بروز جرم و جنایت، امنیت فردی را کاهش می‌دهد.

• امنیت نسبت به دولت:

استقلال مالی دولت از نهاد جامعه به عدم پاسخگویی نسبت به جامعه منجر می‌شود، و این موضوع سبب می‌شود حقوق شهروندی نادیده گرفته شود و افراد به حکومت اعتماد نداشته باشند و به فعالیت‌های دولتی با دیده تردید بنگرند.

• امنیت نسبت به کشور خارجی:

همانطور که قبلاً بررسی شد عمده منابع درآمدی دولت رانتیر از خارج کشور تامین می‌شود. این موضوع سبب می‌شود امنیت کشور مفهوم خود بنیان نداشته باشد و نوسانات قیمتی یا محدودیت‌های دسترسی به درآمدهای این منابع (شرایط تحریم) سطح رفاه مردم را دستخوش تغییر کند. از طرفی این شرایط موجب می‌شود کشورهای بیگانه با امتناع از خرید منابع این کشورها، دولت و ملت این جوامع را در تنگنا قرار دهند که این مطلب بنا به «قاعده نفی سبیل»^{۱۵} مجاز نیست. آنچه که در سال‌های اخیر از سوی استکبار جهانی علیه ایران اعمال شده هم ناظر به همین موضوع است. کشورهای غربی با تحریم‌های صنعت نفت ایران سعی داشته‌اند تمامی جنبه‌های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی را به مخاطره بیندازند.

اهداف مقدماتی (عملیاتی)

^{۱۵} - «لن يجعل الله للكافرين على المسلمين سبيلا»

«خداوند تسلطی برای کافرین بر مسلمین، قرار نداده است.» سوره نساء، آیه ۱۴۱

اهداف مقدماتی، برنامه‌هایی است که حکومت اسلامی برای وصول به اهداف میانی و نهایی پیش می‌گیرد. این اهداف ضرورتی ندارد که به طور مستقیم از ناحیه آموزه‌های دینی تأیید شوند؛ بلکه لازم است دارای دو ویژگی باشند:

۱- برای تحقق اهداف میانی و نهایی باشند؛

۲- باید در چارچوب موازین اسلامی باشند؛ بنابراین، اگر برنامه‌هایی به طور مثال با ربا مواجه باشد نمی‌توان آن‌ها را پی گرفت.

با توجه به دو ویژگی پیشین می‌توان ادعا کرد که اهداف مقدماتی محدود نیستند و افزون بر آن ممکن است به حسب وضعیت اقتصادی، متفاوت باشند. اگر با استفاده از ابزار عقل و تجربه بشری بتوانیم اهداف مقدماتی فراوانی را برای اهداف میانی و عالی کشف کنیم می‌توانیم همه آن‌ها را به حسب وضعیت خاص اقتصادی برای وصول به اهداف میانی و عالی به کار گیریم. برخی از این اهداف عبارتند از:

۱- اشتغال کامل

فراهم آوردن فرصت‌های شغلی و از بین بردن بیکاری، هم باعث افزایش رشد اقتصادی می‌شود و هم به تحقق عدالت اقتصادی و اجتماعی کمک می‌کند و همچنین ضریب امنیت اقتصادی را فزونی می‌بخشد؛ چون بیکاری همیشه تهدید جدی برای اقتصاد کشور است و باعث اعتراض‌های اجتماعی می‌شود و این امر، امنیت اجتماعی و اقتصادی را در معرض خطر قرار می‌دهد (یوسفی، ۱۳۸۸).

۲- تثبیت سطح عمومی قیمت‌ها

در درازمدت، همیشه سطح عمومی قیمت‌ها رو به افزایش است. افزایش سطح عمومی قیمت‌ها تأثیر منفی شدیدی بر سطح زندگی فقیران و کسانی که دارای درآمد ثابت هستند، دارد. این امر سبب افزایش شکاف طبقاتی در جامعه می‌شود. افزایش فاصله طبقاتی همیشه تهدیدی برای تهدید امنیت اقتصادی است. افزون بر این‌ها افزایش سطح عمومی قیمت‌ها باعث افزایش قیمت نهاده‌های تولید می‌شود. همیشه رابطه معکوس بین قیمت نهاده‌های تولید و میزان تولید وجود دارد؛ یعنی هرچه قیمت نهاده‌های تولید افزایش یابد، میزان تولیدات کاهش می‌یابد. نتیجه این وضعیت، کاهش رشد اقتصادی است. بررسی پیشین نشان می‌دهد که افزایش سطح عمومی قیمت‌ها بر عدالت اقتصادی، امنیت و رشد اقتصادی

تأثیر منفی دارد. اگر قیمت‌ها تثبیت شود، وضعیت اقتصادی جامعه به سمت عدالت، امنیت و رشد اقتصادی سوق خواهد یافت؛ بنابراین، دولت اسلامی باید با اتخاذ سیاست‌های اقتصادی به مقابله با ریشه‌های تورم بپردازد و سطح عمومی قیمت‌ها را در وضعیت ثبات و تعادل قرار دهد.

با بررسی مباحث ذکر شده در بخش مربوط به اهداف قبلی مشاهده می‌کنیم که اهداف مقدماتی هم در بستر یک ساخت رانتیر با ناکامی مواجه می‌شوند. ضعف در تولید و در نتیجه کاهش اشتغال و افزایش سطح عمومی قیمت‌ها از مشخصات چنین ساختاری است.

جمع بندی و نتیجه گیری :

از مجموع بحث‌های مطرح شده پیرامون پدیده دولت رانتیر و ویژگی‌های آن دیدیم که این نوع ساخت سبب آثار و پیامدهای مختلف و زیانباری در حوزه‌های اقتصادی، سیاسی و اجتماعی می‌شود. سپس با بررسی اهداف اقتصادی حکومت اسلامی که به سه سطح عالی، میانی و مقدماتی تقسیم می‌شوند به بررسی رابطه میان دولت رانتیر و میزان تحقق این اهداف پرداختیم.

مقایسه تطبیقی میان ویژگی‌های اقتصادی، سیاسی دولت رانتیر و اهداف اقتصادی حکومت اسلامی، گواه ناکامی تحقق این اهداف است. دولت رانتیر با شکافی که میان دولت و ملت ایجاد می‌کند زمینه‌های نقض عدالت اجتماعی و نادیده گرفتن حقوق شهروندی را فراهم می‌کند. با توجه به اینکه عدالت اقتصادی یکی از شمول عدالت است پس این مقوله نیز تحت تأثیر قرار می‌گیرد. با سرازیر شدن درآمدهای نفتی و ابتلای کشور به بیماری هلندی میزان رشد اقتصادی و اشتغال که به عنوان اهداف مقدماتی مطرح شدند کاهش می‌یابد. سایر اهداف اقتصادی حکومت نظیر امنیت نیز تحت تأثیر دولت رانتیر قرار می‌گیرند. با توجه به اینکه این سه سطح اهداف در طول هم قرار دارند موانع دست‌یابی به این اهداف دست‌یابی به رفاه (به عنوان سطح عالی اهداف اقتصادی) را نیز با چالش مواجه می‌کند. پس اولین قدم در حرکت به سوی جامعه مطلوب اقتصادی خانه تکانی در نهاد دولت است (بهبودی، ۱۳۸۵). ایران نیز باید با کاهش سهم درآمدهای نفتی در بودجه کشور و کمک و تسهیل فرایند تولید، زمینه حرکت در یک مسیر توسعه درون‌زا و برون‌نگر را فراهم

سومین کنفرانس آکادمی اسلامی ایرانی - مشرف

واکاوی مفاهیم و نظریه‌های رایج توسعه و تجارت ایران و جهان: به سوی نظریه اسلامی ایرانی - مشرف

اردیبهشت و خرداد ۱۳۹۳

آورد. در انتها می‌توان مواردی نظیر، تغییر نوع نگاه به نفت از درآمدی به سرمایه ای، کوچک کردن دولت، نهادینه سازی مالیات و گسترش صادرات غیرنفتی را جهت برون رفت ایران از چنین اقتصاد رانتهی، استفاده بهینه از درآمدهای حاصل از منابع طبیعی و تقویت بنیه تولید پیشنهاد داد.

منابع:

- آمدی، محمد تمیمی، شرح غررالحکم و دررالکلم، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، چهارم، ۱۳۷۳ ش.
- آقانظری، حسن؛ عدالت اقتصادی از نظر افلاطون، ارسطو و اسلام، مجله اقتصاد اسلامی، ۱۳۸۳، سال چهارم، شماره چهاردهم
- بهبودی، داود؛ اقتصاد ایران بر سر سفره درآمدهای نفتی، همدان، نشر نورعلم، ۱۳۸۵، چاپ اول
- برومند، شهزاد و همکاران؛ امنیت اقتصادی در ایران و چند کشور منتخب (مطالعه تطبیقی)، تهران، مطالعات اقتصادی مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۷، چاپ اول.
- بدیع، براتران (۱۳۷۶). توسعه سیاسی. (ترجمه احمد نقیب زاده). چاپ اول. تهران: نشر قومس.
- تودارو، مایکل (۱۳۷۸). توسعه اقتصادی در جهان سوم. (ترجمه غلام علی فرجادی). تهران: مؤسسه عالی پژوهش در برنامه ریزی و توسعه.
- . حاجی یوسفی، امیرمحمد؛ استقلال نسبی دولت یا جامعه مدنی در جمهوری اسلامی ایران، مطالعات راهبردی، زمستان ۱۳۷۷، شماره ۲
- خلیلی عراقی، محسن (۱۳۹۰، آذر ماه). فرهنگ و توسعه اقتصادی. ماهنامه اتاق بازرگانی. سال هشتاد و سوم. شماره ۵۹.
- ری شهری، محمد، *میزان الحکمه*، قم، دارالحدیث، اول، ۱۳۷۴ ش.
- سریع القلم، محمود (۱۳۷۱). عقل و توسعه یافتگی. چاپ اول. نشر سفید..
- سیف زاده، حسن (۱۳۶۸). نوسازی و دگرگونی سیاسی. تهران: قومس.
- سیونگ یو، دال (۱۳۸۱). فرهنگ سیاسی و توسعه سیاسی. (ترجمه خسرو سلجوقی). تهران: انتشارات خانه سبز.
- عسکری، محسن (۱۳۸۹). تاثیر درآمدهای نفتی بر ایجاد دولت رانتیر و دموکراسی. فصلنامه تخصصی علوم سیاسی، شماره ۱۳.
- عیوضی، محمدرضا؛ نفت و موانع توسعه یافتگی، نشریه راهبرد یاس، ۱۳۸۷، شماره سیزدهم

سومین کنفرانس آکادمی اسلامی ایرانی پیشرفت

واکاوی مفاهیم و نظریه‌های رایج توسعه و تجارب ایران و جهان: به سوی نظریه اسلامی ایرانی پیشرفت

اربدی‌بشت و خردا، ۱۳۹۳

فریدمن، میلتن و فریدمن، رز (۱۳۷۸)، آزادی انتخاب. (ترجمه حسین حکیم زاده جهرمی)، نشر و پژوهش فرزاد روز.

فکوهی، ناصر (۱۳۷۸). خشونت سیاسی. تهران: نشر قطره.

قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران

قوام، عبدالعلی (۱۳۷۱)، توسعه سیاسی و تحول اداری. تهران: نشر قومس.

گریفین، کیت (۱۳۸۸). راهبرد های توسعه اقتصادی. (ترجمه حسین راغفر). چاپ چهارم. تهران: نشر نی.

لفت ویچ، آدریان (۱۳۷۸). دموکراسی و توسعه. (ترجمه احمد عقیلیان). تهران: طرح نو.

مارک هنری، پاول (۱۳۷۴) فقر پیشرفت و توسعه. (ترجمه مسعود محمدی). تهران: وزارت امور خارجه. موسسه چاپ و انتشارات.

مصلی نژاد، عباس (۱۳۸۴). دولت و توسعه اقتصادی در ایران. انتشارات قومس.

موسوی جهرمی، یگانه (۱۳۸۴). توسعه اقتصادی و برنامه ریزی. انتشارات پیام نور.

میرمعزی، سیدحسین، نظام اقتصادی اسلام (اهداف و انگیزه‌ها)، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، اول، ۱۳۷۸ ش.

میر، جرالدم (۱۳۷۸)، مباحث اساسی اقتصاد توسعه. (ترجمه غلامرضا آزاد (ارمکی)). تهران: نشر نی.

هرسنی، صلاح الدین؛ خوکار، مهرشاد (۱۳۸۹)، رانتریسمن نفتی در ایران. مجله گزارش، شماره ۲۱۶.

نصیری، قدیر؛ دولت رانتیر و پروژه تأمین امنیت ملی، تهران، فصلنامه مطالعات راهبردی، ۱۳۷۹، دوره سوم، شماره ۷.۸

نراقی، یوسف (۱۳۷۰). توسعه و کشورهای توسعه نیافته. تهران: شرکت سهامی انتشار.

یوسفی، احمدعلی؛ اهداف اقتصادی حکومت اسلامی، فصلنامه حکومت اسلامی، ۱۳۸۷، سال سیزدهم، شماره چهارم

Friedman, Thomas (2006): "The First Law of Petropolitics", Foreign Policy, No.154, pp.28-39.

Giacomo, Luciani (1986) "Allocation and Production States: A Theoretical Framework", in Hazes Beblawi and Giacomo Luciani, the Arab State, New York: Groom Helm, p. 87.

Leonard, Wantchekon (2004) "Why Do Resource Abundant Countries Have Authoritarian Governments?" Yale University Working paper, p. 2

Nathan, Jensen (2004): Resource Wealth and Political Regimes in Africa, Comparative Political Studies, No. 7, p. 37.